

ԴԻՒԱՆ Ս. ՊԱՇԱՐՈՒ

Հ. ԱԼԵՎԾԱՆՆ ԽԱՌԱԿՆԵԳՑ

ՈՒՂՂՈԽԱՄ

Հ. ՆԵՐՍԵՍ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆԻ

(Շաբ. տե՛ս «Բազմավէպ» 1970, թ. 4-8, էջ 153)

4.

Սարգիսեանի նամակները ուշացած էին հասնիլ Ս. Ղազար: Երբ միաժամանակ կ'ընդունին իրմէ 1848ի 20 Մայիսին ու 12 Դեկտեմբերին գրուած-ները, Ալիշանի սիրութ կը լեցուի հրանամքով. ուրը ամիսներու կարօտը կ'առները, ու ենթադրած վտանգներու վայն ալ կը փարատի. ուրախ էր նաև որ նէ, ու ենթադրած վտանգներու վայն ալ կը փարատի. դաշտները, մինչ ինքը 1848 տարին Սարգիսեան կը վայելէ Վանի վարդապետիք դաշտները, մինչ ինքը 1848 տարին անցուցած է Վենետիկի մեռեալ նահիններուն մէջ, որովհետեւ ժողովրդա-կան ապստամբուրին մը ծագած ըլլալով՝ բարդ Աւստրիացիներէ պաշար-ուած եւ ուժակոծուած էր:

Կար նաև վախի ուրիշ պատճառ մըն ալ, այսինքն՝ թէ յանկարծ ար-զիլուի Սարգիսեանի ուղեւորութիւնը շարունակել. այս կասկածն ալ, սա-զիլուի Սարգիսեան՝ յետ արդարացնելու ինքնինքը իր կայս, շուսով կը փարատի: Սարգիսեան՝ յետ արդարացնելու ինքնինքը, 1848ի Դեկտեմբեր 12ին մասին շրջող անհասկացողութիւններու նկատմամբ, 1848ի Դեկտեմբեր 12ին գրած նամակով՝ Սբրահօր կը տեղեկացնէ թէ ձմրան ամիսներուն անկարելի գրած նամակով՝ Սբրահօր կը տեղեկացնէ թէ ձմրան պատճառով: Յետոյ է ուղեւորի նամակները փակ ըլլալով եւ ցուրտին պատճառով: Յետոյ է նամացած են ձեռագիրներու մէկ բանի կեդրուններ, ինչպէս՝ կջմիածին, ուր մանացած են ձեռագիրներու մէկ բանի կեդրուններ: Յետոյ է այցելել որով բայլ կը տրուի իրեն շարունակել իր մեռնար-կած գործը:

Ալիշան ալ իր կողմէ չի դադրի յանձնարարութիւններ կատարելէ: Այսպէս, ցանկել ձեռքը անցած բոլոր ձեռագիրները. օրինակել անոնց յիշա-տակարանները ու պատմական տեղեկութիւնները՝ երէ ունենան. հանի իրն տակարանները ու պատմական տեղեկութիւնները՝ երէ արձանագրութիւններու վը-րայէն: Երէ Օշական այցելէ, տեսնէ թէ արդեօֆ կը զննուի⁹ Մովսէսի մը դամբանը: Նմանապէս, տոմարական եւ տօնական գրքերէ հաւաքել կարեւոր դամբանը: Հուսկ՝ չի մոռնար դնել ցանկը այն բնդօրինակութիւննե-տեղեկութիւններ: Հուսկ՝ չի մոռնար դնել ցանկը այն բնդօրինակութիւննե-րուն, որ ստացուած էին Սարգիսեանի:

15 Ապրիլ 1849, Վենետիկ

Յոյժ սիրեցեալ Հայրենախոյդ Հայակըկիտ
Հայր եւ Եղբայր

Սրտացուցեր զմեղ յետ ութամսեայ լռութեան՝ միով նամակաւ քոյլ գրելով ի Դեկտ. 12, զի յետ տուելոյդ ի Բաղէչ ի 20 Մայիսի՝ մինչեւ ցսկիդրն ամսեանս Ապրիլի չէր մեր ընկալեալ ի Քէն ո՛չ զիր եւ ո՛չ լուր :

Արդ, զու մենացեալ նստիս ի սառնապատ լիճոս Վանայ, աչս Հայլինս չըջարերեալ ընդ զուող պատուարս Շամիլրամայ, ընդ վարդափթիթ գաշտս գեղայնոյն Արայի, ընդ Արծրունեաց մահարձանս եւ ընդ ասպարէզս Նարեկեան ողբերդութեանց սիրածայնից. մեր ի մեռեալ ճահիճս Վենետիկոյ վարսնեալ պաշարեալ կամք ի խեթիչ բռնութենէ զինուց, որք զազատութիւն ազգի եւ զարտի հեղձամզձուկ առնել սպառնան. զարձեալ յոհորտայ արծիւն կորակուց բառնալ ի մէնջ զնովանաւորութիւն հերապանծին Ս. Մարկոսայ առիւծուն. եւ սիրտք մեր յերեքտասան ամսոց հետէ ծփին ի յոյզս անցուոցի բախտի, թո՛ղ զայլ նեղութիւնս եւ անձկութիւնս : Խաղաղութիւն եւ երջանկութիւն, մարդկօրէն ասել, այժմ անդ՝ առ քեւ թաղաւորէ, աստուստ՝ օ՛հ մնդր ի բաց հալածեալ, վայելեամ՝ անտրտոնչ՝ այլ եւ գոհութեամբ. իցէ՛թէ եւ հրաւիրէիր զոք օդնական քեզ եւ գրչակից :

Բաղձանք քո եւ մեր գլխովին չնորհեցան քեզ չկասել յուզւոյդ. այլ աղէ Ե՞րբ յուսացուք զգարձ քո. անցին հինգ ամք եւ առաւել, եւ քո զըորդ բորդ մասն ցանկալի տեղեաց չեւ է տեսեալ, չեւ ես միսեալ ի հարուստ շոեմարսնս կջմիածնայ եւ Ս. Յակորայ, զշաղրաս եւ զանահին չեւ ես կունեալ, Սայ Կրայն յոյժ հեռի կայ, Միջագետք զքեզ ոչ տեսին, Սիսական մարդն քեզ ակնարկէ, կարձեմ թէ եւ Դամլրէժ եւ Սպահան ակն ունին քեզ, եւ ո՛վիտէ թէ եւ ի նեղկաստան մատրերբցնոս : Թուրէ ինձ թէ այլ եւս հնդետասան ամք չքանի քեզ վասն այլդը ամենայնի, եթէ անձամք սպարապիցիս ի զաղափարէլ զնորդպիւտ մատենադրութիւնս : Ցէջմիածին՝ ուր այժմ հաստատեալ է քո զգէմա՝ դացես, կարձեմ, զծանօթ քո զՊողոս Վրդ. Պետրոսեան, որ եւ յանձն առնու ընդօրինակել կամ տալ օրինակել վասն մեր զոր եւ կամլիցիս. իցէ՛թէ հաւատայիր ի նա զզործն՝ վստահութիւն առեալ, եւ անցանէիր ի կողմանս Տայոց :

ԶՍմբատ պատմէիշ Վաղակոյն ստացեալ է մեր յօրինակէ անստի յէջմիածնայ. մի՛ աշխատիս կրկին զաղափարէլ : ԶՍմբափանոս Ուռպէլեան նոյնպէս այլուստ ստացաք. տաեալ էր մեր եւ զիստուումն Ութատանիսի. տես զի թո եւ մեր իղձք ի պատմականսն բերեալ անձկանօք, եւ ահա չընծայեցեր միզ տակաւէին եւ ոչ մի ի քառասուն եւ յաւելի պատմչաց անտի կորուսեց կամ չեղելոց առ մեզ. եւ բախտ յաջողեաց մեզ ի հեռուստ զ'ի վերոյ նշանակեալտ ի ձեռս բերել : Զայս ոչ ի սովիւտ ինչ ասեմ, կամ առ թեթեւ գրելով զվաստակդ եւ զայլ սովետինիկ մատենից գիւտ կամ ընդօրինակութիւն, մանաւանդ զի եւ ինձ փափաքերի է եւ նշանախեց մի ի նախնաեցն երկոց. այլ զի ամեն նեցուն ակն ի նորագոյն ինչ եւ անտակնկալ կամ ի պատմական յառեալ, եւ ցարդ ոչ ինչ այնպիսի կարի նշանաւոր ընկալեալ, թերահաւատին ոմանք եւ յապագայիցն եւ անյոյսք լինին ի փափաքերեացն, յայնժամ եւ քո ուղեւորութիւնդ յոյժ երկար երեւի, եւ պէտք ժամանակիս զօրանան ի նահանջ

քեզ. վասն որոյ յայսմ հետէ յոյսս մեծագոյնս դիցես առաջի եւ հաստատունս եւ վառեսցես զոդիս առաւել եւս, որպէսովի մտադիւրաղոյն տարցի անձուկս մեր եւ նուիրումն ի մէնջ պատուական անձինդ:

Փափաքէի թէ եւ աշխարհագիր ի ձեռագրաց առնէիր, այսինքն է՝ նշանակել զթիւ եւ զհանգամանս զրչագրացն, ո՛ւր եւ պատահիցիս, եւս առաւել թէ զթչատակարանս զաղափարէիր զամենեցոյն զբնաւ. որպէս ես արարի զ'ն մեր վանացս, եւս ոչ սակաւ գտի աշխարհազրական եւ պատմական տեղեկութիւնս. զնոյն յանձն առնու առնել եւ Վ. Հ. Գարբիէլ զգրչաղրացն Փարբու, զի այժմ ինքն զատանի անդ՝ փոխանակ Վ. Հ. Ստեփանու դարձելոյ ի վաճս, զաղափարելով եւ զայլ պակասորդսն առ մեզ:

Յանկալի է մեղ եւ ունել զնանական տիպս հնագունից հայկական տառից, որոց պատահիցիս թէ՛ ի զիրս եւ թէ՛ յարձանս:

Կամիցի՞ն երթալ եւ ի Զուլամերկ. քանդի ի սահմանս նորա լոեմ լինել հնագունի մենաստանի, որպէս թէ յաւուրց Լուսաւորչին:

Ի բզնունեաց սահմանս, ասէ վերոյէեւալ Պօղոս վարդապէտ, լինել լճի մեծագունի քան զկանայն. իցէ՞ ստոյդ:

Զգատմութիւն ուղեւորութեանդ՝ որ ի Մշոյ ցայդ վայր՝ մի՛ յապաղեր յզել ծարաւեաց:

Յերթալի էջմիածին, սուուղեծիր թէ կայցէ՛ յօշական կամ ի սահմանս՝ զամբան Մովսիսի ուրումն թարգմանչիւ:

Պատահաւալ հնագոյն ձաշոցաց կամ Տօնացուցից եւ նմանեաց, քննեաց անշուշտ զկարգաւորութիւն տօնից եւ զամսոց, եւ թէ գտցի՞ արդեօք նաւհանջաւոր ամի՞ ցոյցք, որպէս թէ վեց աւուրս տալ Աւելեաց ամսոյ, կամ ըստ Հոռոմի՞ զիեւրուար երկարել:

Գտի ուրեմն զրեալ բան այսպիսի յերեմիայէ կամ ի Մադաքիայէ դպրէ, կամ յայլմէ այլուստ. «Պատմազիրք կի՞, ամին եւ ոմանք ի՞լ (սխալ թուի այս) զոլ չայցոց, զորս ժողովիւալ ումեմն ի՞ (ութ) զիրք շինեալ է ի Սաղմոսավանքն եւ ի Սիս»: Լո՛ս, տե՛ս, Հայոյ սուրբ: Ես զիտեմ պատմիչս եւ պատմութիւնս եւ յայտնի եւ ընդ անյայտ, ա՛յնչափ՝ ո՛քչափ զումարեն երկոքին թիւքը 62 եւ 28:

Ցուշ լիցի քեզ եւ ցանկ զրչաղրացն զոր իսկ կարծեալ է լինել Նորոյ Զուլայի, յորում յիշին պատմիչքս Շապուհ, Խոսրով թարգմանիչ՝ զրիչ վարչութիւնի պատմիչ, Պատմութիւն Վրաց եւայլն: Այսչափ ընդ թղթոյս:

Ողջունիւ բազմաւ Պ. Հարց եւ Եղբարց եւ մանկաւոյ, զիրկս ըղձիւք արկեալ մնամ վեր. Հայլութեանդ:

Հոգեկցորդ Եղբ(այր)
տաժամեալ Հ. Դեւոնի Մ(արգար) Ալիշան
Կ(րօնաւոր) Մ(խիքարեան)

Առ Հայաստանակրկիտ Վ. Բ.
Վ. Հ. Ներսէս Վ. Բ. Սարգսիսան
Մուշ, Հայաստան

4 Ա.

Այս նամակով Սարգիսեան կը ջանայ պատասխանել Ալիշանի իրեն ուղղած հարցումներուն եւ կատարած յանձնարարութիւններուն ։ նախ՝ շրջած երկիրներու տեղագրութեան նկատմարք, յետոյ նաեւ մատենագրական տեղեկութիւններուն։ Կը խոստովանի, սակայն, թէ ամէն ինչ մակրամասն քըննելու եւ նկարագրելու համար՝ տարիներ ու տարիներ հարկաւոր են։ Այսպէս, վանի շրջանին մէջ միայն՝ 1.500է աւելի ձեռագիրներ գտած է. դժբախտաբար, ասոնց մէջ ոչ մէկ նոր պատմիչ, իսկ իբր պատմական գործ՝ գտած է նդիշէ մը ու նորենացի։

Նկատմամբ ձեռագիրներու յիշատակարաններուն, երբ ասոնք պատմական կամ ուրիշ կարեւոր տեղեկութիւններ պարունակեն, միշտ ջանացած է ընթօրինակել։ Գալով Տայք գաւառը այցելելու առաջարկին, նկատել կու տայք թէ արդէն իսկ Հ. Եփրեմ (Մերեան) օստագործած է ամէն ինչ։

Լիներու մասին կը հաւասարէ թէ տրուած տեղեկութիւնները աննիշտ են։ Բզնունեանց մէջ Վանայ լինը ամենամեծն է, ինչ որ անձամբ նշտած է։ Տեսած է նաեւ Նեմրութի գագարին վրայ գտնուող հինգ փոքր լիսակները, ու լսած է բազմաքի առասպեկներ Բղուագրաբերու եւ Ռւլունք ի ծովն Շամիրամայ առածին։

Ըստաքարեր կոչուածը՝ Նկմրութի հարաւային կողմը՝ Դատվանի ուղղութեամբ, փիդի մը կրկին մեծուրեամբ շարք վարսուն քարեր են, շարուած իրարու եսեւ կարաւանի մը նւան։ Տեսնել այս նկատմամբ Սարգիսեան Հ. Ներսէսի Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մէջ Հայու, Վենետիկ, 1864, էջ 273։ Իսկ «Ուլունք ի ծովն Շամիրամայ» առածի մասին, տե՛ս նոյն զիրքին 274 էջը։

* * *

Մուշ, 11 Օգոստ. 1849

Սիրեցեալդ Հ. Ղեւոնդ

Քնկարեալ զգրեալդ ի 15 Ապրիլի, համառօտիւ հատուցից պատասխանի. չառապատճեալ համառօտիւ հատուցից լիալ, ուր ինդրեալն էիր. ներեսցի ինձ եւ զոր անպատասխանի թողի զնամբնթացգ, զոր հերուն յլեցեր. եթէ պարապ զտայց ուրեմք, ասց առենայն հարցուածոցն քոյ պատասխանի ըստ կարի, քանզի յետ միանգամ կոչելոյ զիս տարենպաւ, զործեմ զամենայն ինչ ի գիւտ նորոց մատենից եւ ընդօրինակութեան նոցին։

Զատեղագրութիւնէ վայրեացն մնացին ինչ ինչ անդիր և անդնենիլ յերկրին Վասպուրականի եւ Մուկաց աշխարհն առհասարակ, թէսէտեւ ըքչապատ ծովուն ողջոյն զննեցաւ, եւ չկարծեմ թէ յերեւելեաց ինչ խուսաց յինէն։ Եթէ մանր զննէի զամենայն, երկամեայ ժամանակք չքաւէին վասն նոցա եւեթ, և զգրչագրացն համար Ե՞րբ առնուի։ Ա. և զայս զիտեամ, զիս ամրոց զամենայն Հայաստանի աելագրութիւն ի զլուխ հանել բազում ամաց կարօտի, և ևս միայնակ զի՞ս առնեմ. թո՞ւ զայն՝ զի չէ իմ եղեալ ի մատի ամենայն ուրեմք ըքչել, զի ոչ եթէ Մաթուսաղայի կեանք չնորհէեալ են ինձ, այլ ուրանօր եւ զբագրաց յոյս կայցին։ Եթէ զամենայն աելեաց մատենիցն զցանկ առ իս ունիի, որպէս զիջմիածնին, զիւրաւ զմարէր ամենայն եւ ի կարճոյ։ Բնոց ամենայն աշխարհ Վանայ, հանդերձ կզկօք, զտան աւելի քան զ1500

համոր գրչաղիք, թող զոր ընդ ժամանակս ժաւարի տարեալ են քուրուք. եւ ի մէջ դոցա զատմէիչ մի նոր եւ ոչ ծանօթ, բաց յեղիշայէ եւ ի սովորական Խորենացոյ: Արծրունի մի կայլ յառաջադոյն յԱղթամար, եւ ըստ պատմելոյ միարանից՝ ձեռաց ի ձեռս անցանելով արդ ի Բիւրանդիա հանդչի, զորմէ զրեցի յայնժամ առ Վ. Հ. Արսէն՝ ի ձեռս բերել եւ տալ օրինակել, թերեւ թերութիւն մերոց օրինակացն լրացի, մանաւանդ սկիզբն մատենին, զի զոր ասէ «Եւ ըստ նմանակերպութեան», այդ չերեւի ինձ բուն սկզբնաւորութիւն մատենին: Այս՝ յազագս պատմականացն. սակայն յիւրաքանչիւր Ցիշատակարան մատենից, ուր կարեւոր անցք կան պատմութեանց եւ տեղադրութեանց յիշատակք, չառնեմ անփոյթ, զիտեմ զի կարեւորք են նոքին յազային պատմութիւն եւ ի ստորագրութիւն հնոյն Հայաստանի:

Հրաւեիրես զիս ի թղթիկ երթալ ի Տայս առաւել քան յէջմիածին. չգիտեմ զի՞նչ նոր հոռ առեալ ես անտի որ ինձ չհարկանի ասու. Հ. Եփրեմ² քաղեալ էր անտի գամենայն հունձս եւ տեղադրեալ. եթէ նոր ինչ չարք կային, պարս էիր ասել զայն:

Ի Բաղնունեաց սահմանին՝ լճի մեծագունի լինել լուսեալ ես քան զվանայն. սոսոյդ է լիճն, այլ հարիւրապատիկ փոքր քան զվանայն, այն է Նազուկայ լիճն ի սահմանին Խլաթայ. եւ այլ ծովակ նոյնչափ ի ներքին Պուրանուխ, եւ երրորդ մի յԱրտակ. տեսեալ է իմ գգոսոս, եւ ա՛յլ եւս հնդիւ չափ ի զագաթն նէմթութայ եւ բազում առասպելք վասն նոցա եւ Ըզտուքարերացն, եւ թէ զի՞նչ իցևն «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ» որ եւ տակաւին յածի ի րեսնոն ամենեցուն. չղիսեմ եթէ ի թարգմանեալն Խորենացին եղեա՞լ իցէ ծանօթութիւն, եւ զի՞նչ: Այլ այսոքիկ պարապոյ ժամանակաց թողցուք պատմել մի ըստ միոջէ, հանդիւ պատրաստեալ զքեզ այժմէն ի լուր հնոց աւանդից հայրենականաց: Ողջ լիր:

Սիրեցելոյ հարազատիդ Խոնարի եղբայր
Հ. Ներսէս Սարգիսեան

5.

Ալիշանի մտայնութիւնը եւ հոգին ցուցադրող նամակներէն է հետեւեալն ալ: Նուիրուած ըլլալով Հայաստանի նահանգներու տեղագրութեան ուսումնասիրութեան, եւ ուզբեկ ընծայել իր նկարագրութիւններուն եւ աշխարհագրական տեղեկութիւններուն իրական ու առարկայական նշյառութիւն, խարհագրական տեղեկութեաններին՝ որ ձեռագիրներու ընթօրինակութենէն աւելի կակը պահանջէ Սարգիսեանին, որ ձեռագիրներու ընթօրինակութենէն աւելի կարեւութիւն տայ երկրին աշխարհագրական տունալներուն, ինչպէս նաև զանց ըլնէ ուշադրութիւն դարձնել աւերեալ կամ կանգուն յուշարձաններու:

1. Հ. Արսէն Կ. Բագրատունի (Անթիմոսնեան), Միսիթարեան միարան (1790-1866), մեծ հայէտ ու թարգմանիչ գասահան հեղինակներու, որ այդ շրջանին Պոլսիս կը գտնուէր:

2. Հ. Եփրեմ Միքեան (1791-1838) Միսիթարեան միարան, որ երկար տարիներ քարոզած է կողկամար Ժիշ. մեսոծ է Ամերիկա եւ իր գերեզմանը զարձած է ուժատանեղի Հիւաններու:

եկեղեցի, պալատ, պարիսայ, արձանագրութիւն, նոյնիսկ անհշան համար-ուածներու միաժամանակ կը յանձնարարէ չոռոնալ փնտոել պատմական աղ-քիւրներն ալ ու ժողովրդական տանդութիւններ . իսկ ձեռագիրներու ընդօրի-նակութիւնը լաւ կ'ընէ բոլով ուրիշներու :

Կը տեղեկացնէ Սարգիսեանի՝ Մար Արաս Կատինայի պատմական գրու-թեան մասին, իբր Քաղդէացիներու Պատրիարքէն յայտնաբերուած, իրենց զանենքն մէկուն մէջ, նոյն լեզուով : Սակայն, պիտի տեսնուի յետոյ քէ քիւրիմացութեան մը արդիւնք էր :

Անցնելով տեղական լորերու, կը հաղորդէ Վենետիկ քաղաքին Աւս-տրիացիներու տիրող իշխանութեան դէմ կատարած ժողովրդական ապստամ-րութիւնը . այս շարժումով ներքին ազգային իշխանութիւն մըն ալ կը կազ-մուի . սակայն, բաղաքը կը պաշարուի աւստրիական բանակէն, ու այդ վի-նակին մէջ կը մնայ շուրջ տասնեօրը ամիս . հուսկ կը պարտաւորուի անձնա-տուր ըլլալ : Աւստրիական իշխանութիւնը տէր դարձած կացութեան, նոր տուրքին դնելով՝ աւելի կը սաստկացնէ քաղաքին տնտեսական տագնապալից վիճակը . ասոր հետեւանեները կը զգային քէ՛ Ս. Ղազար եւ քէ՛ Ռաֆայէլեան վարժարանը :

Հուսկ՝ Սարգիսեանի նկատողութեան կը յանձնէ գործօն անձներու պա-կասը Ս. Ղազարի մէջ, որով կարեւոր կը համարուի անոր ներկայութիւնը Վենետիկը :

Կը շարունակէ Ալիշան նոյն զգացումներով արտայայտուիլ այս նախա-կին մէջ ալ : Իր երազն է գոնի ունենալ յիշատակ մը Հայրենիքէն, քարիկ մը, կամ տերեւիկ մը, փոշեակ մը, մինչեւ իսկ տառեխ առևկէն քեփիկ մը : Կրկին կը յանձնաբարձէ շանտեսել այս փոքր նկատուած տեսակ մը հայրենի սրբու-թիւնները : Ստացած ըլլալով Սարգիսեանի դրկուած ապրանքները, ինքը նա-խապատութիւն կու տայ Սարգիսեանի կատարուած ուղեւորութեան նկա-րագրութեան, Աղթամարի կռնդակ կոչուածին, ուր կը խօսուի նաեւ Հայկի եւ Շամիրամի մասին, եւ Հայկի բերդին նկարագրութեան :

Սարգիսեանի ուղեւորութիւնը փակուելու վրայ էր . կը մնար այցելել էջմիածին, տեսնելու համար եկեղեցին, վաճէք եւ նոյն մատենադարանը : Ալիշան կը յուսայ քէ այս այցելութիւնը կատարիկն յետոյ պիտի ունենայ ինքը ուրախութիւնը տեսնելու Սարգիսեանը Վենետիկի : Այդ տարիներուն էջ-միածին գահակալ կարողիկոսն էր Ներսէս Ե. Աշոտակիցի :

* * *

Վենետիկ, 31 Հոկտ. 1849

Յանկալի եւ վերապատուեալ Հայր եւ Եղբայր

Ակն ունիմ թէ զիիրս զայս ընթեռնուս ի մեծն էջմիածին, ի մէջ Գրի-գորեան եւ Տրդատական յիշատակարանաց, եւ Արշակունիք եւ Պահլաւունիք զիիր պարեն: Բնկալաք եւ զիրեալդ քո՞ ի 20 Ցուլիսի տո Վեհս, եւ վշտացաք ընդ վիշտոս քո՞ վասն անազանելոյ պատասխանւոյ խնդրոյ, զոր վազուց տըւ-եալ էր քիզ Վեհսին յամսնան Մայիսի, եւ Հրամայեալ երթալ յիշմիածին . կարծեմ թէ առեալ քո՞ զիրամանազիրն եւ սլացիալ է ի մատենադարանն այն ժհծ¹:

Արդ եթէ ներես լսել իմոց կարծեաց, որ չէ իմ միայնոյ, եւ մանաւանդ սրտիս՝ զոր զիտես իսկ թէ որպէս սիրէ ե՛ւ զբեղ ե՛ւ զպարապմունս քո ե՛ւ զամենայն աւանդ նախնեաց մինչեւ ցնշանախեց մի, լուր լրջմութեամբ: Կարի ի խոր խոցեաց զփս բան քո որ ի գրելումք ի սկզբոն Մայիսի՝ թէ զարդեցի եւ գագարեմ յաշխարհազրական հետաղննութեանց, եւ մատենից ընդօրինակութեան միայն պարապմէ: զայս ասերով թուէիր զանց առնել եւ զշայկայ բերդաւն եւ զլնձեւացեաց խորշը զական ծածկութեամբ: եւ զՄոկաց մողիչ ակնկալութեամբք, եւ երթեալ նստէիր զաղափարել մեկնութիւնս եղեկիելի եւ ճառ Ռսկերեանի, եւ ի խնդիր այլոց ճառից նորուն Ռսկերեանի անձկալիր երթալ յիշմիածին: Փոքը միւս եւս եւ այնաչս իմն թուէր մեղ, եթէ ոսկեդէն լեզու հայրապետին եւ ոսկեայ զրիչ թարգմանչին այն-պէս կախարդեալ են զփեղ, զի զշայրասոն ի մատենսն նորին յուսալ զտանել: Զոր եւ մեք յարգեմք եւ պատուեմք եւ համբուրեմք, այլ մինչեւ ցեղը ճառք, մինչեւ ցեղը մեկնութիւնք. յաշյուր ուրեմն համբերեալ հանդուրժեալ մեր ներեցաք եւ չնորչեցաք քեզ երկարել յուրզոյդ, եւ զանց զմեծաւ: կարօտութեամբ վանաց արարաք, որ հասակաւոր անձանց կարօտի՛ զրեաթէ ի սպառ ժերակորոյս եւ միջակտուր զոլով, զի սիրելիր մեր եւ անձն պատուական ծախիցի ամիսս եւ ամս ընդօրինակութեան մեկնութեանց եւ ճառից, որք յիրաւի ճոխութիւն են զպրութեանս մերոյ եւ լեզուի, այլ չզիտեմ ո՞վ եւ քանի՞ ոք ընթեռնուցուն զնոսին: Զարթանայցս թերեւս ընդ բանս իմ, եւ հայշնոյութեան եւ յիմարութեան թուրիցին. սակայն, ինքնին վկայես եւ զիտես, զի են են եւ ի մտանազդարանիս մերում բազում ճառք զեղեցիկ ե՛ւ Ռսկերեանի ե՛ւ Աստուածարանի ե՛ւ Բարսպի, եւ ո՞յր ի մերաց իսկ ի նա- սկերեանի ե՛ւ Աստուածարանի ե՛ւ հարազատաց ընթերցեալ է զնոսին: Եւ եթէ ի տիպ խանձախնդիր եղբարց եւ հարազատաց ընթերցեալ է զնոսին: Եւ մեր արձանասցին եւ ի վաճառ հանցին, քանի՞ք դացին զնողք ի մերացնայց եւս արձանասցին եւ ի վաճառ հանցին, քանի՞ք դացին զնողք ի մերացնայց այլպիսի ցանքաք բանից: Այլ ապազայ ժամանակ արդարացուցէ եւ գոհացի քանի՞ քանի՞ բանից եւ ես, այլ քեզ պարտէ եւ զներկայս զմտաւ ածել եւ միխ- զքէն, քաջ զիտեմ եւ ես, այլ քեզ պարտէ եւ զներկայս զմտաւ ածել եւ միխ- թարել եւ քաջակերէ մեծապոյն ակնկալութեամբ եւ խոստմամբք, եւ ոչ սի- թեամբ եւ քաջակերէ մեծապոյն ակնկալութեամբ եւ խոստմամբք եւ իշշա- րողարար իմն եւ ծիծակախան զայրացուցանել զպասիեալքս հայրենի յիշա- րողարար առաջարկութեամբք: Եղեկելան մեկնութեանց եւ անսպառ ճառից Ռսկերեանի:

Քաջ հաւատառ, Վեր. եւ սիրեցեալ Եղբայր, զի աշխարհազրական նկա- րագրութիւնք քո յաջն մեր յոյժ պատուական են՝ քան զրազումս ի մատե- րիցն, զոր յացեցք եւ զոր զաղափարեալդ ես, եւ պազայն իսկ զար՝ նոցին նիցն, առ յացեցք եւ զոր զաղափարեալդ ես, եւ պատուական արդիւնս աշխարհա- պատել պատկառ կայցէ քան սոցա, ունիցիս անուն եւ արդիւնս աշխարհա- պատել պատկառ կայցէ քան սոցա, ունիցիս ընդօրինակողի մատենից՝ ոչ զիր եւ Հայաստանեաց լուսատուի, այլ իրբեք ընդօրինակողի մատենից՝ ոչ զիր եւ կարծեմ: եւ մատենանս աստանօր՝ իմանամ զքո զաղափարեալդ եւ նոյնպէս կարծեմ: եւ մատենանս աստանօր՝ իմանամ զքո զաղափարեալդ եւ նոյնպէս կարծեմ: եւ մերոյ զպատմականսն զի թէ՝ վասն սոցին յետ- ոչ զզանկալիստ որպէս եւ երկն եւ երթեւէկ՝ չունէի ինչ ասել, այլ վասն մեկնու- նոց էր այգչափ քո երկն եւ ամֆիս եւ ամս արգելուն զփեղ ի վանորայս), զոքա պարաւանգն զոսու քո եւ ամֆիս եւ ի զպիրս տեղույն ընդօրինակել թուղ զզոսու եւ յանձն արա ի վարդապետս եւ ի զպիրս տեղույն ընդօրինակել վասն քո, եւ զուռ ուշ կալ հայրենական յիշատակաց: Զայս պարտէ քեզ առնել

Մի՛, մի՛ եւս զաղարեր, անձակալդ մեր Եղբայր, յաշխարհազրական քննութեանց եւ նկարագրութեանց, թուղ անդր ի բաց զմեկնութիւնսդ (եթէ դոքա պարաւանգն զոսու քո եւ ամֆիս եւ ամս արգելուն զփեղ ի վանորայս), զոքա պարաւանգն զոսու քո եւ ի զպիրս տեղույն ընդօրինակել թուղ զզոսու քո, եւ զուռ ուշ կալ հայրենական յիշատակաց: Զայս պարտէ քեզ առնել

եւ զայնու ոչ անցանել։ Յուրէ քեզ եւ այս, զի զրեաթէ ամենայն Հայաստան զիտէ զի դու ի խնդիր ես հայկականաց ի հայրենի մերում աշխարհէ. արդ զի՞նչ ասսացէ՝ թէ յետ վեցից եւ եօթն ամաց եւ այնքան քոց քրտանց եւ մասուչափ վաստակոց (որոց չեմ անպայ, չեմ անշնորհակալու) բեռն մի հասարակ բանից ընկալցի ի քին։ Այլ գործեալու ի խոր խոցեցի զՄիրելիդ իմ «Հասարակ» կոչելով բան, լոր եւ ես ընդ ոսկեզին զասեմ. սակայն առ մեծագունդն ասեմ հասարակ, որոց ամենայն ոք ակն ունի։ Արդ, ցորչափ չնորհեալ է քեզ ժամանակ (որ եւ խիթամ թէ համառօտեացի), ապաչեմ առաւել միտ զնել կենդանի յիշատակարանաց, պատմականաց՝ թէ եւ սնուեաց եւ փծուն յիշատակարանաց, աւանդութեանց, աւերակաց եւ քարտանց, քան ոսկետակի թարգմանութեանց ճառից։

Յոյժ խնդացաք ընդ զիւտ երկաթագիրն Եղիշեայ, այլ տրտմեցաք ընդ նմին եւ մեղագրանք եւս եղեն, զի եւ ոչ երկտողիւր յաւելուիր ծանուցանել թէ Եցէ՞ անթերի ժամանան՝ քան զտպագրեալքս մեր, եւ իցե՞ն ի նմա նշանառոր այլածայնութիւնք. այսպէս եւ լուր Հայկայ բերդին՝ սովորուկ արար զմեղ, թէ որպիսի՞ ինչ իցէ աւերակն, քարի՞նք միայն յրուեալք, թէ եւ պարիսպ կամ այլ ինչ աւելիթ։ Ի նշանակելու յասպայս զայսպիսիս, զոյզն ինչ երկարաւանել մի՛ խնայեր։

Եւ զի մի՛ ի սպառ ձանձրացուցից եւ վշտացուցից զսիրտէ վշտահար՝ տաց քեզ եւ աւետիս անսկնունենիթ, ընդոստուցից եւ զարթուցից զեեզ։ Որ ի Վաղարշապատ ծեմեն՝ յիշեալ զնախնի Վաղարշակ, զարծո՛ զաչս քո ի դահանիստ նորուն՝ յաշխարհն Միջազնատաց. յիշեալ զդիւանդ նինուէի եւ Մըծրնայ, եւ տե՛ս թէ կաթէ՞ ի սիրոս քո յոյս Մարիբրասեան մատենից։ Այս յոյս ծագեաց ի մեզ . . . այլ լուր լեր, մի՛ ոք զիստացէ, ծածուկ է բանս, մի՛ ուժեք ի վեր հանցես։ Ասացից համառօտ. Քազզէցացւոց Պատրիարքն երբեմն ի Կ. Պոլիս պատուասիրեալ ի Տատեան ամիրայէ եւ աղաչեալ ի նմանէ քննել ի վանորայս թեմին՝ թէ զացի՞ն յասորի զիրս Հայ պատմութիւնք, դասնէ մատեան մի՛ ասորի Հայ պատմութեան եւ տուեալ թարգմանել զառաջին, բուժիչն թերթն ի հայ բան, առաքէ առ Տատեանն, եւ նա տայ մերցն ի Կ. Պոլիս, որոց ընթերցեալ զատեն լինել համառօտութիւն իմն Մարիբրասայ, քանդի դեռ չեհաս առ մեզ։ Ծանուցանէ Պատրիարքն թէ զտաւ եւ մեծ մատեան մի՛ պատմութեան, այլ տեարքն չկամելով վաճառել անզվացւոց հետամտից՝ փախուցին ի Բերիա. Տատեանն առաքէ այլք առ Պատրիարքն խինդութելով տալ զազափարել զեհծ մատեանն, եւ զառաջինն զայն զհամառօտն զտպափարել եւ թարգմանել ի թման եւ առաքել, վարձս խոստացեալ տառաս ե՛ւ թարգմանչին ե՛ւ զազափարովին։ Ոչ է Հարկ առել թէ զայսպիսի լսելով մեր լուր՝ յի՞նչ խելս եղեաք. անդէն հաստատեցաք զի՞ւ. Հ. Ստեփան մեր առաքել ի Միջազնաս ի խնդիր ցանկացեալ մատենիցդ եւ աղաչել զՏատեանն՝ ձեռն տալ նմա. ակն ունիմք ի մօռոյ ուզւոյ առնել զնա՞։ Ինձ թուի թէ ի զար

1. Հ. Ն. Սարգսիսեան, 20 Յուլիս 1849 համական մը, կրկնի անդում խնդրած է Հերթիւգեան Արքայորդէն՝ թոյլ տառ որ զան առեն մըն առ մայու Հայուստան, չարունակելու համար իր զիտակն հետազոտութիւնները։ Թէեւ նայն տարւոյ Մարիս ամսուն։ Ա. Զազարէն զրկուած էր զարակն զառափանան մը՝ նկամամաք իր տառչին խնդրանքին, սակայն այդ համարի իր ձեռքն հասած է 1849ի Օգոստոս 4ին։
2. Հ. Ստեփան ետաքանակ (1814-1893) մեկնած է Ա. Զազարէն 1850ի Յունուար 27ին, և անցնելով Պէյրութին՝ հասած է Տարասն, Մարտ 17ին։ 1851ի Յունիս 4ին, կը վերապահ հայ Ա. Զազար, հիւանդ զիմանքի մէջ։

առ քեզ հրամանի գարձի՝ պարտ է զնոյն Վ. Հ. Ստեփանոս ծանօթացուցանել բարեկամաց քոյ, որպէսպի Էթէ այսպէս սահմանեալ ից Աստուծոյ՝ լցոց նա եւ յառաջ վարեսցէ զսկզնաւորեալդ ի քչն զործ բարի եւ ցանկալի:

Գուցէ ասիցես ընդ միստ թէ ընդէ՞ր բնաւ զկ. Հ. Ստեփան առաքել եւ զքեզ կոչել (որպէս կարծեմո). ոչ առ այլ ինչ, բայց զի նա ո՛չ կարէ այժմ լնուլ զուեղիս՝ որ քեզ մնայ ի վանս. ո՛հ, բարձան առան ի մէնջ յերկինս ծերունի հարք մէր Մատթէոս, Անդրէան, Դաւիթ, Եղիա, Սամուէլ. Երկոքին հարազատքն Աւելինանք ի տպայոց համարի ենհ. Վ. Հ. Մինաս միւայն կայ ծեր ի վանս, եւ նա չչ զերծ ի հիւնդութենէ. յետ նորա Վ. Հ. Ռափայէլ⁶, որ վերակացու է նորընծալից (զի յամսոց հետէ վարժարանն շատարկացաւ եւ ի մօտոց լիցի փոխադրութիւն նորընծալից). իսկ այլք ի քահանայից որ ի վանս մնան կրտսերք են քան զիս: Վերակացու չիք ի միջի, խոստովանահայր չիք, հոգարաբռու չիք. արդ իմանաս թէ ընդէ՞ր պիտոյ է Վ. Հ. Ներսէս, եւ ո՞րպէս ստիպի Հ. Գևոնդ իսկ, հայաստանամոլիկն այն Հ. Գևոնդ՝ ակամայ ցանկալ դարձի նորս, այն՝ որ երրեմն զչարէր թէ ընդէ՞ր հարման կոչոյ գրեցաւ առ նա:

Քաղաքս վենետիկ յետ 17 ամսոց ազատութեան՝ անդուլ նեղեալ պաշտրմամբ, սովով, մազգախտին սրածութեամբ եւ ահազին անլուր ոմբաճըղութեամբ՝ ստիպեցաւ անձնատուր լինել յառաջին տեարան. այժմ անդորրութիւն է աստ, այլ ողորմ հիգութիւն, ողորմ եւ արտասուելիք: Խնամք Տիրամօրն զերծուցին զիՄարանութիւնն մէր եւ զորդեզրեալ վարժարանն յամհնայն արկածից, բաց ի տնանկութիւնէ՝ որով եւ ցարդ տուայտի, բռնադատակալ ընդ այլս տալ հարկս ծանունս եւ գրեաթէ զամենայն եկամուտն, առ ի լնուլ զգանձն Աւոտրիոյ՝ զունայնացեալն ի ծախս պատերազմաց իտալիոյ եւ Ունկարաց, զորս նուածանց օդնականութեամբ թուսաց. սոքա յետինքս ասին զոռալ ընդ Օսմանիանց՝ վասն չստալոյ նոցա ի ձեռս իւրեանց զիփախոտական զօրականն լինաց եւ Մաճասաց: Ի վատերազմունս անգ Ունկարիոյ՝ տական զօրականն լինաց եւ Նայոնց⁸, ուր նստէր Հ. Աթանաս⁹ մէր, եւ փազրէթ ի սպառ հրկիզ լիալ է Նայոնց¹⁰, ուր նստէր Հ. Ստանաս¹¹ մէր, եւ փազրէթ ի սպառ հրկիզ լիալ է Նայոնց գրեաթէ միևեալ ի գեօլ ուրեմն, կենօքն միայն ողջ խուցեալ անկեալ է Նորս գրեաթէ միևեալ ի գեօլ ուրեմն, կենօքն միայն ողջ միացեալ: Ի վատանդ անկեալ են եւ որ ի Պաշպալով¹⁰ Հարք մէր, եւ ի բռնութեանց անսի զօրուն՝ զիհետթէ բռնամահ լիալ հօրն իմոյ Վ. Հ. Անդրէլ¹¹ սրբակենցաղ ծերունոյ:

Վ. Հ. Անտոնիոս այժմ ի Կ. Պոլիս է, եւ զՄեծաւորութիւն ունի հան-

3. Յիշեալ ծերունիբեն են, Հ. Մատթէոս Մազաքեան (1767-1847), Հ. Անդրէլաս Ծովիկեան (1769-1849), Հ. Գաւիթ ծերմակեան (1766-1848), Հ. Եղիա Թովմանեան (1777-1848), (1788-1847):

4. Այս նամակը զրուած օրերուն՝ Հ. Մարտիր Աւելիքեան (1762-1854) արդէն 87 տարեկան էր, իսկ եղանակը՝ Հ. Յարութիւն Աւելիքեան (1774-1854) չուրջ 75 տարեկան:

5. Հ. Մինաս Բժշկեան (1777-1851), 82 տարեկան էր այն ժամանակ:

6. Հ. Անդրէլ Թթեանց (1799-1855), նամակի գրութեան ատեն՝ ճիշտ 50 տարեկան էր:

7. Վանական աշակերտուներուն՝ Վարձարապիտ:

բարձրագոյն աշակերտուներուն՝ Վարձարապիտ:

8. Նայոնց է արդի Novi-Sad քաղաքը, եւոկոսուաթիոյ մէջ:

9. Հ. Աթանաս Աղաքեան (1815-1872):

10. Պաշպալով կամ Եղիասրեթուուոլիս՝ հայարնակ քաղաքն էր Թբոնսիւուանիոյ, այժմ Ռուս-

ամիոյ մէջ՝ Տումանովիս անունով:

11. Հ. Անդրէս Խովիկեան Հ. Ալեքանի գաստիրական եղած է 1833-1841ի ըրջանին. այս պատ-

ճառով զինքը կահունանէ «Հայոյ իմ»:

գերձ դործակալութեամբ. քանզի վ. Հ. Արտակիսն¹² ծերացեալ յոյժ եւ իրը անկարող է : Հ. Բարսեղն փոխանորդ է ազգապետին Նոճոյ¹³ : Հ. Արրաջամբն¹⁴ պատրաստի թերել մանկունս վասն նորընծայարանի եւ վարժարանին թափայէլեան : Հ. Տիմոթէոս¹⁵ որ ի Փարիզ կայր՝ զնաց ի Կ. Պոլիս յօժանդակ վ. Հ. Անանիա¹⁶ : Խոկ ի Փարիզ կան վ. ՀՀ. Սարգսս, Յովհաննէս, Դորիէլ և Մ. Բրուսոսոյ¹⁷ :

Տպագրի արդ ի վասն Եղիշին փոքրագիր՝ ըստ հանդամտնաց առաջնոյն, հարկ է եւ զՄորենացի նոյնադիր տպագրէլ, եւ զու չառաքես մել նոր օրինակ : Տպագրի եւ Տէլեմաք՝ նոր թարգմանութեամբ արքապիսկոպոսին Շերակայ Հ. Եղուարդայ¹⁸ : Տպագրեցան Աղիսականն Հոմերի¹⁹ եւ Սնեհիա²⁰ ծափիւք Տատեան ամերիային, որոյ ծափիւքն փորագրեցան ի Փարիզ եւ տասնաշարհացոյց տախտակք գեղեցիկք :

Ահա՛ որ ինչ անկաւ ի միսոս գրեցի քեզ արագ արագ. ներող լեր տըրտմեցոցանող բանիցս, եւ եթէ տայ Տէր ընթեռնուլ քեզ զթուղթու զայս՝ յիշեա՛ զի ակն ունի զրոյն փոխանակի առ ի քէն :

Ընկա՞լ զազդյան համօրէն նըրաց մերոց, եւ ի մասնաւորի ի վարժարանէս Ռափ. զԼ. Հ. Մանուէլի և զեզ. Ստեփանու եւ զաշակերտաց հնդետանից : Եւ զիմ բաղում տնձուկս, եւ զիտեա՛ զիս միշտ սիրեցեալ վերապատուելութեանդ :

Ն(ուասս) Ծ(առայ) եւ հոգեկցորդ տաժամեալ Հ. Ղեւանդ Մ. Ալիշան Կ(րօնաւոր) Մլ(իքարեան)

12. Հ. Արտակին Պուրիսկան (1778-1855) :

13. Հ. Բարսեղ (Կուկէեան) Մարտիրոսեան (1818-1871) փոխանորդ կը կարգուի ժամանակի Հայութապողիէ Ազգապետին Աչլիւան Յովհաննէս Վարդապետին, ընտրուած 1848ի նոյեմբեր 26ին: «Եէլիշ» թուրքերէն կը նշանակէ զնոճի» :

14. Հ. Արրաջամ Ճարեան (1819-1892) :

15. Հ. Տիմոթէոս Պէմկետան (1792-1856?) :

16. Հ. Անանիս Շէլտէեան (1790-1867) :

17. Յիշեալ Հայրերը, որ այդ օրերուն կը պատասխավրէին Փարիզի Մուրատեան վարժարանին մէջ, չեմեւելեցն են. Հ. Մարտիրոս թէոդորուան (ծն. 1783), Հ. Յովհաննէս Սորուաւեան (1804-1874), Հ. Գորբէլ Այլավեան (ծն. 1812), որ եղայրըն է Յովհ. Արլազովսկի մէծ ծավանկարիչն, եւ Հ. Ամբոսս Գայֆարեան (ծն. 1826) :

18. Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզ (1799-1876), կրոսեն եղրայրն է Գորոյ Հիւրմիւզեան Արքուկի, որ համակի գրութեան օրերուն՝ Ս. Ղազարի Բնդէ. Արքահայրն էր: Հ. Եղուարդ ևս Արքապիսկոպոս, 1847ին ի վեր, եւ իրը ձևնադրէ Հայ ծէսի՝ կը բնակէր Համբ: Ձենեւոնի «Եէլիմաք» նախապէս թարգմանուած էր Հ. Մանուէլ Զախարիասկան, 1826ին: Հիւրմիւզէան նոր թարգմանութեամբ ի լոյս կ'ընծայէ 1850ին: զործը կ'ունենայ երթ այլ տպագրութիւններ:

19. «Շիքսուանձ» թարգմանիչն է Հ. Եղիս Թովմանէան, որ համակի գրութեան օրերուն արդէն գայիքանանձ էր (տե՛ս Ճանօթ. 3):

20. Սնեհիայի «Ճառք» իմաստափականց, թարգմանուած Հ. Մկրտչէ Աւգերեանէ (տե՛ս Ճանօթ. 4):